

Universiteit
Leiden
The Netherlands

God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)

Buitenwerf-van der Molen, M.F.

Citation

Buitenwerf-van der Molen, M. F. (2007, March 21). *God van vooruitgang : de popularisering van het modern-theologische gedachtegoed in Nederland (1857-1880)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum|Department History of Christianity and Social Sciences, Faculty of Theology, Leiden University. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/11453>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

2

Modernen en de problematiek van de popularisering

Zoover mijne ervaring reikt, is de protestantsche christenheid in ons vaderland schromelijk ten achter bij de treffende uitkomsten waartoe de godgeleerde wetenschap sedert den aanvang dezer eeuw is geraakt. Zij die aan onze Hoogescholen tot bedienaren van het Evangelie worden opgeleid, bekomen daar eene kennis van den Bijbel en van zijnen oorsprong, die hemelsbreed van de heerschende beschouwingswijze ook der ontwikkelde gemeenteleden afwijkt. De kloof daardoor ontstaan tusschen leeraar en discipelen, is oorzaak van een pijnlijk en noodlottig misverstand bij onderwijs en openbare godsdienstoefening.¹

Dit citaat geeft de kern van de problematiek van de modernen weer: de moderne wetenschappelijk-theologische inzichten waarmee studenten theologie in aanraking kwamen, waren niet toegesneden op het publiek dat zij later als predikant in hun gemeente voor zich kregen. Het gemiddelde gemeentelid had nog weinig gehoord over de historische bijbelkritiek en over een geloof dat ontgaan was van alle bovennatuurlijke elementen.

Het citaat is afkomstig uit *Brieven over den Bijbel* van Busken Huet, die daarin zelf op populair-wetenschappelijke wijze de beginselen van de historische bijbelkritiek uiteenzette. Huet was van mening dat er een kloof bestond tussen de theologische kennis van de predikanten en die van het publiek van de predikanten. Die kloof was voor veel predikanten een uitdaging: zij wilden de wetenschappelijk-theologische inzichten namelijk aan een breder publiek bekendmaken. Daarom probeerden velen van hen deze theologische wetenschap te populariseren.² Dit

¹ Busken Huet, *Brieven over den Bijbel*, x; zie ook Bos, "Doch Christenen zijn nu eenmaal geen koeien", 153-191, hier 169-170; M.F. van der Molen, "Geen sloopingswerk". *Brieven over den Bijbel* van Cd. Busken Huet, in: J.D. de Mooij and C.E. Smit (red.), *Balans van een eeuw. Wendingen in de historiografie van het christendom 1901-2001*, Heerenveen 2002, 202-213.

² Voorbeelden uit de jaren 1857-1880 zijn A.S. Carpentier Alting, K.F. Ternooy Apèl, R. Brink, A.W. van Campen, B.W. Colenbrander, J.F. Corstius, P.A. de Génestet, H.A.C. Denier van der Gon, G. van Gorkom, W.C. Groenevelt, H.G. Hagen, A.G. van Hamel, Joh. Hooykaas Herderscheê, A.H. van der Hoeve, H.J.E. van Hoorn, I. Hooykaas, Cd. Busken Huet, F.W.N. Hugenholtz, P.H. Hugenholtz jr., W. Jesse, E.J.P. Jorissen, E.C. Jungius, J.P. de Keyser, J. Jansonius Kijlstra, J. Knappert, E.J.W. Koch, T.C. van der Kulk, J. Kutsch Lojenga, A.D. Loman, J.H. Maronier, J.C. Matthes, L.S.P. Meyboom, W. de Meijer, T. Modderman, B.C.J. Mosselmans, M. Niemeijer, D.C. Nijhoff, H. Oort, A. Pierson, A.L. Poelman, F. Rauwenhoff, L.W.E. Rauwenhoff, W. Reilingh, A. Réville, T. Roorda, L.H. Slotemaker, J.W. Straatman, J.P. Stricker, C.P. Tiele, H. de Veer, J.C. Zaalberg, W. Zaalberg en F.P.J. Sibmacher Zijnen. Zie ook de opsomming in Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, 119-120.

bracht veel problemen met zich mee. Allereerst was het niet duidelijk welke groepen mensen in de samenleving de modernen nu eigenlijk wilden bereiken. Verder moest er veel moeite gedaan worden om aanhangers voor het modernisme te winnen, omdat gemeenteleden vaak huiverig waren voor de uitkomsten van de moderne theologie. De modernen namen de taak op zich om deze mensen duidelijk uit te leggen waar het modernisme voor stond. Die popularisering bracht echter ook risico's met zich mee.

1 Verdeeldheid over het beoogde publiek

Gewoonlijk wordt gesteld dat de modernen zich voornamelijk tot intellectuelen, de bovenlaag van de bevolking, richtten.³ Het gevolg zou zijn geweest dat het modernisme nauwelijks aangeslagen was bij mensen uit lagere sociale milieus.⁴ Uit populaire modern-theologische publicaties blijkt inderdaad dat veel modernen een publiek voor ogen hadden dat bestond uit 'enigszins ontwikkelde gemeenteleden'.⁵ Daarmee doelden ze naar alle waarschijnlijkheid op een geletterd publiek dat ook enige interesse in de theologie had. Daarbij vonden de modernen dat hun publiek een bepaalde mate van zelfstandigheid moest ontwikkelen. Ze wilden gelovigen bijvoorbeeld leren om zelfstandig onderzoek te doen naar de bijbel. Leken mochten niet afhankelijk zijn van het gezag van een traditie, een kerk of een voorganger, maar moesten op eigen kracht uitvinden wat ze wel of niet konden geloven. De mo-

3 In deze studie wordt het publiek dat de modernen met hun popularisering op het oog hadden ruwweg onderverdeeld in twee groepen: een bovenlaag van de Nederlandse bevolking, bestaande uit geschoolde mensen van een in economisch opzicht (redelijk) welgestelde positie, en een onderlaag van de Nederlandse bevolking, bestaande uit mensen die niet of minder goed waren opgeleid en financieel gezien tot de minder bedeelden behoorden. Uiteraard bestaan er andere, verfijndere beelden van de opbouw van de Nederlandse negentiende-eeuwse bevolking. Zo worden bijvoorbeeld grote burgerij, kleine burgerij, zelfstandige boeren, werklieden, en arbeiders en proletariaat onderscheiden (zie H. Knippenberg en B. de Pater, *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988, 33). Het zou wellicht interessant zijn om de vraag te beantwoorden welke van deze specifieke groepen in de maatschappij de modernen nu wel en welke niet of minder goed hebben bereikt. Het materiaal dat voor deze studie is gebruikt laat dit echter niet toe. De modernen hebben nauwelijks uitspraken gedaan over welke specifieke groepen in de samenleving zij daadwerkelijk hebben bereikt. Daarom is voor de ruwe onderverdeling gekozen.

4 Volgens Roessingh hadden de modernen de 'minderen man' niet kunnen overtuigen, Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, 172. O. Noordenbos deelt Roessinghs standpunt en voegt toe dat deze 'mindere man', voor zover hij twijfelde aan het geloof, meer ophad met 'De Dageraad' (een vereniging van vrijdenkers en atheïsten die ook het tijdschrift *De Dageraad* uitgaf) dan met het modernisme, zie O. Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht*, Rotterdam 1931, 99-100. Hoenderdaal is van mening dat het modernisme gebonden is geweest aan een hogere sociale klasse: met name de stedelijke burgerij voelde zich door het modernisme aangesproken, zie G.J. Hoenderdaal, 'Het modernisme in Leiden', in: W. Otterspeer (red.), *Een universiteit herleeft*, Leiden 1984, 24. E.H. Cossee meldt dat C.P. Tiele verheugd was te merken dat het modernisme met name aansloeg bij lieden 'uit den beteren stand', zie E.H. Cossee, "Zoo wij iets sloopen, het is niet de godsdienst", Cornelis Petrus Tiele (1830-1902) als apologet van het Modernisme' in: D.Th. Kuiper e.a., *Jaarboek voor de geschiedenis van het Nederlands Protestantisme na 1800* 1 (1993), 17-33, hier 26.

5 Zie bijv. Matthes, *De Nieuwe Richting*, 4. Zie ook J.P. Stricker, *Jezus van Nazareth, volgens de historie geschetst*, Amsterdam 1868, vi, die spreekt van 'de denkende en lezende leden der gemeente'.

1. Verschil tussen arm en rijk.

dernen voerden dit ideaal van de zelfstandige leek terug op de Reformatie. De negentiende-eeuwse moderne theologie was volgens hen de uiteindelijke, volmaakte vorm van protestantisme, die de idealen van de reformatoren in vervulling bracht.⁶

Waarschijnlijk richtten veel moderne predikanten zich expliciet tot de ontwikkelde bovenlaag van de bevolking omdat de inhoud van hun theologie die groep mensen het meeste aansprak. Daarmee is echter niet gezegd dat de modernen zich uitsluitend tot de sociale en culturele elite wendden. Er waren namelijk enkelen die meenden dat ook gelovigen van een lagere sociale status zelfstandig tot een modern standpunt zouden kunnen komen. De moderne predikant Hooykaas duidde zijn publiek bij een modern-theologische lezing bijvoorbeeld aan als ‘den werkman, den ondergeschikte, den arbeider en den kleinen burgerman (...)’⁷. Allard Pierson noemde de moderne richting in een artikel in de *Gids* van 1871 zelfs een volksbeweging:

⁶ Zie bijv. F.P.J. Sibmacher Zijnen, *Het wezenlijke van de Christelijke godsdienst. Voorlezingen*, Schoonhoven 1859, die in deze lezingen uiteenzet dat het moderne protestantse christendom van de negentiende eeuw de hoogst ontwikkelde vorm van godsdienst is.

⁷ I. Hooykaas en H.C. Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen, voor het volk geschetst*, Rotterdam 1876, 6.

2. Type uit het Amsterdamse volksleven.

Want de zoogenaamde moderne beweging was een volksbeweging; in alle klassen der maatschappij, onafhankelijk van elk kerkgenootschappelijk verschil, koos men partij. (...) Het was ook daarom een volksbeweging, omdat het voldeed aan eene volksbehoefte. De moderne theologen spraken uit wat talloos velen in den kern des volks dachten.⁸

O. Noordenbos vroeg zich in zijn *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw* af of Pierson hierin gelijk had. Hij stelde bovendien dat niet duidelijk wordt wat Pierson onder de term 'volk' verstond.⁹ Het is hier niet de plaats om op Noordenbos' eerste opmerking in te gaan, maar uit het feit dat Pierson sprak over 'alle klassen der maatschappij' blijkt mijns inziens afdoende dat hij wel degelijk ook dacht aan mensen van een lagere sociale status.

Predikanten die er geen heil in zagen minder bedeelden te winnen voor het modernisme, beschrijven soms de problemen van modernen uit lagere sociale milieus. Vaak werden zij aangeduid met de naam 'Jan Rap', een toenmaals gebruikelijke aanduiding voor mensen van een lagere sociale klasse.¹⁰ In de modern-theologische

8 A. Pierson, 'Een keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling', in: *De Gids* 35.2 (1871), 455-487, hier 457.

9 Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw*, 100, noot 1.

10 Jan Rap wordt gebruikt als een 'collectieve benaming voor allerlei licht, slecht volk'. 'Bij De Génestet, in de Leekedichtjes, als collectieve benaming voor de vulgaire "verlichten" (vrijzinnigen, rationalisten, materialisten enz.)', zie *Woordenboek der Nederlandsche taal* 7.1, 's-Gravenhage 1926, 211-213. Zie ook het gedicht 'Zeker materialisme' van De Génestet: 'Jan Rap verklaart: ik ben een chemisch praeparat!', in: P.A. de Génestet, *Leekedichtjes. Rijmen en dichten, zoo oude als nieuwe*, Haarlem z.j. [1860], 84. Zie verder over Jan Rap: M. Janse, *De geest van Jan Salie. Nederland in verval?*, Hilversum 2002, 11: 'In de Nederlandse taal bestaat een traditie om be-

3. P.A. de Génestet, 'Jan Rap'.

geschriften staat deze Jan Rap voor de lichtzinnige aanhanger van de moderne theologie die wel de lusten wilde genieten van het modernisme maar niet de lasten wilde dragen.¹¹ Volgens de predikanten was het voor 'Jan Rap en zijn maat' te moeilijk om zelfstandig te geloven. Ze trokken de verkeerde conclusies, bleven weg uit de kerk en gaven op deze manier de moderne richting een slechte naam. De bekende moderne remonstrantse predikant en dichter P.A. de Génestet waarschuwde in één van zijn *Leekedichtjens* voor Jan Rap: hij bidt niet meer, psalmzingt 'vrijheid, blijheid', breekt het geloof af en spot ermee, lacht zijn kleine zusjes uit omdat ze nog in wonderen geloven, gaat niet meer naar de kerk maar trekt zondagochtend de natuur in, kortom hij is niet vrijzinnig maar lichtzinnig.¹²

paalde typen mensen of beroepsgroepen aan te duiden als verschillende Jannen. Matrozen stonden bekend als Jan Maat (...) en nog steeds spreken wij over Jan Modaal, Jan Soldaat en Jan met de Pet.'

¹¹ Hooykaas en Lohr noemen 'Jan Rap en zijn maat' lichtzinnige modernen, die geen echte modernen zijn, zie Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 72, 130; De Meijer noemt Jan Rap als voorbeeld van een te ver doorgesloten moderne, iemand die nooit naar de kerk gaat en niets meer gelooft, zie Agriola, (pseudoniem van W. de Meijer), *Het godsdienstig geloof. Gedachten over het godsdienstig geloof naar de moderne richting*, Nijmegen 1865, 11.

¹² P.A. de Génestet, 'Jan Rap', in: De Génestet, *Leekedichtjens*, 14-18.

Ook na 1860, het jaar waarin dit gedicht verscheen, bleef de houding van de modernen ten opzichte van de lagere klasse ambivalent. In 1877 bijvoorbeeld werd op de vergadering van moderne theologen van dat jaar het 'Jan Rap-probleem' gethematiseerd. Tijdens deze vergadering kwam de vraag aan de orde of de godsdienst van het volk ook die van de beschaafden kon zijn.¹³ Sommigen waren van mening dat de principes van de moderne bijbelbeschouwing voor onontwikkelden te abstract waren, omdat deze mensen niet begrepen dat bijbelse verhalen vaak beeldspraak bevatten. Daardoor zou er altijd een tegenstelling blijven bestaan tussen de bijbelinterpretatie van ontwikkelden, die de letterlijke bijbelinterpretatie hadden losgelaten, en die van de onontwikkelden, die vasthielden aan een letterlijke interpretatie. Ook de geloofsvoorstellingen van ontwikkelden en onontwikkelden zouden van elkaar blijven verschillen.

Andere predikanten waren minder negatief. Ze zagen godsdienst als een algemeen menselijk verschijnsel; voor de onontwikkelde was het supranaturalisme weliswaar gemakkelijker te begrijpen dan het modernisme, maar hem zou door de deelname aan de geloofsgemeenschap de inhoud van het moderne geloof uiteindelijk wel duidelijk worden. Op die manier kon ook 'het volk' betrokken worden bij de verdere ontwikkeling van de moderne richting. Rauwenhoff was ervan overtuigd dat er een kloof bestond tussen het modernisme en de minder ontwikkelde mens, maar stelde dat deze te overbruggen was met behulp van verschillende kunstvormen, zoals het lied en het gesproken woord.¹⁴ Het modernisme kon volgens hem door het gebruik van verschillende genres waarin de modern-theologische boodschap gebracht werd de lagere sociale milieus bereiken. In het volgende hoofdstuk zal blijken dat de modernen inderdaad gebruik maakten van een reeks genres bestemd voor verschillende doelgroepen.

Concluderend kunnen we zeggen dat de modernen verschillend dachten over hun publiek. De meesten waren van mening dat minder bedeeden, die niet of nauwelijks waren opgeleid, niet in staat waren om het modern-godsdienstige gedachtegoed te internaliseren, anderen achtten dit gedachtegoed juist wel geschikt voor deze groep mensen. De modernen waren dus verdeeld over het precieze publiek dat ze wilden bereiken. Dit had ook te maken met de enigszins elitaire inhoud van hun theologie. Hierdoor ontstond een moeilijk op te lossen spanning: enerzijds hadden de meeste modernen het ideaal een theologie te ontwerpen die geschikt was voor de moderne, negentiende-eeuwse mens, anderzijds vonden sommigen hun theologie niet voor iedereen geschikt.

13 Roessingh, *Het modernisme in Nederland*, 172. Een verslag verscheen in het tijdschrift *De Hervorming*, het orgaan van de Nederlandse Protestantenvbond: Anoniem, 'Vergadering van moderne Theologen, op 10 en 11 april, gehouden te Amsterdam', in: *De Hervorming* 17 (1877), z.p.; zie ook Slis, L.W.E. Rauwenhoff, 154-155.

14 Rauwenhoff verwerkte zijn reactie in een feuilleton in *De Hervorming*: L.W.E. Rauwenhoff, 'Eenige opmerkingen naar aanleiding van de vraag: "Kan de godsdienst des volks ook die der beschaafden zijn?"', in: *De Hervorming* 20 (1877), z.p.; zie Slis, L.W.E. Rauwenhoff, 155.

2 Vrees voor het modernisme

Naast aanduidingen over de sociaal-economische achtergrond van de aangesprokene, vinden we in modern-theologische populariserende werken ook beschrijvingen van de reacties van het publiek. Duidelijk is dat gemeenteleden bang waren voor de moderne theologie en geschokt door de moderne bijbelkritiek. Zo vroegen zij zich af of er na al het 'critiseeren en ziften' nog wel iets over zou blijven van het christelijk geloof.¹⁵ Sommige gemeenteleden hadden het idee dat de moderne richting goddeloze plannen had.¹⁶ Ze kregen te horen dat de traditionele geloofsleer niet meer toereikend was, dat de bijbel door mensen was gemaakt en dat geloven op gezag tot het verleden behoorde.¹⁷ Volgens de modernen rees bij veel gelovigen de vraag of het gebouw van het christendom niet zou instorten 'als de oude steunsels [zouden] zijn weggenomen'.¹⁸

Waarschijnlijk waren sommige gemeenteleden bang hun geloof te verliezen, omdat ze inderdaad geen reden zagen om nog te geloven als belangrijke geloofszekerheden zoals de opstanding van Jezus ontkend werden. Naar modern-theologische maatstaven moesten gelovigen zonder hulp van een voorganger of een geloofsbelijdenis beslissen welke geloofsvoorstellingen ze overeind wilden houden en welke niet; dit beroep op de zelfstandigheid kon als bedreigend worden ervaren. Niet alleen uit het populariserende materiaal van de modernen maar ook uit andere bronnen blijkt dat het modernisme niet iedereen aansprak. In een verslag van de algemene synode van de Nederlandse Hervormde Kerk van 1862 lezen we dat veel gemeenten een afkeer hadden van de theologie die de moderne richting propageerde:

Het door haar voorgestane openbaringsbegrip, hare bijbelbeschouwing, hare onderscheiding tusschen de religieuze ideën en historische feiten, welke het naauwe verband tusschen beide opheft, en vooral hare verwerping van alle uitwendig gezag, als grond des geloofs, vinden bij velen, waaronder achtenswaardige gemeenteleden, heftige tegenspraak.¹⁹

In publicaties van de modernen werd niet alleen de vrees voor de moderne theologie gethematiseerd, maar ook die voor de ontwikkelingen van de moderne tijd op zich. Een goed voorbeeld is te vinden in een preek van modern predikant E.J.P. Jorissen:

Twijfel is overal doorgedrongen, tot in het merg der beenderen van het kind der negentiende eeuw. (...) Hier is een geslacht dat zich van steun ziet beroofd, hier is een mensch die over de duizlingwekkende diepte van den afgrond des eeuwigen 'niets' meent te hangen en het besef verliest, een ziel die naar haren God vraagt, een gemeente die gelooven wil en den

¹⁵ Stricker, *Jezus van Nazareth*, vi.

¹⁶ Matthes, *De Nieuwe Richting*, 4.

¹⁷ Zie Agricola, *Het godsdienstig geloof*, viii: 'Nog zegt men dat door de resultaten der moderne richting menigeen zeer in zijn geloof is geschokt. Door haar is het standpunt des gezags verwoest, door haar bleek menig zogenaamd feit, waarop men meende zijn geloof te moeten bouwen, geen feit te zijn; wat blijft ons over, en waarop zullen we nu ons geloof bouwen? zoo vraagt men op klagenden toon'.

¹⁸ J.H. Maronier, 'Het christendom en de nieuwe theologie', in: *De teekenen des tijds* 38 (1859).

¹⁹ *Handelingen van de algemeene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1862, bijlage C, 11.

grond haar voor de voeten ziet ontzinken, – wat zullen we doen? Wachten op de kruimkens die daar vallen van de tafels der natuuronderzoekers – en inmiddels ...?²⁰

Die twijfel was vooral door de uitkomsten van de natuurwetenschappen gezaaid. In de optiek van negentiende-eeuwers die overtuigd waren geraakt van het rationeel-wetenschappelijke wereldbeeld, was er weinig ruimte overgebleven voor het geloof in het bestaan van bovennatuurlijke zaken. Volgens de moderne predikant Hooykaas werd de negentiende eeuw gekenmerkt door materialisme enerzijds en spiritisme anderzijds. Mede daardoor was er sprake van grote twijfel; alles stond op losse schroeven. Zelfs aan het bestaan van God werd getwijfeld. Volgens Hooykaas ontkwam niemand aan de werking van deze tijdgeest.²¹

De modernen meldden opvallend weinig over eventuele positieve reacties van gemeenteleden op de moderne richting. Het is uiteraard mogelijk dat die positieve reacties er niet of nauwelijks waren, maar het is onwaarschijnlijk dat de moderne theologie in het geheel niet aangeslagen is.²² In het hierboven genoemde jaarverslag van 1862 van de Algemeene synodale commissie wordt gesteld dat de godgeleerde wetenschap niet meer vreemd was aan het volk: de bijbel werd door leken meer gelezen en onderzocht, een ontwikkeling die onder andere aan de moderne theologie was toe te schrijven.²³ Waarschijnlijk had het feit dat de modernen vooral de negatieve reacties van gemeenteleden weergaven ook een retorische component: zo konden ze negatieve gevoelens die bij het publiek zouden kunnen leven benoemen en weerleggen.

3 Doel van de popularisering

De modernen wensten de angst voor de moderne theologie uiteindelijk weg te nemen door vakkundig uit te leggen waar deze theologie voor stond. Naar hun idee was het wantrouwen ontstaan doordat de moderne theologie onder leken niet genoeg bekendheid had. Tegenstanders beschuldigden de modernen van lichtzinnigheid, ongelovigheid en verwoesting van het geloof van de gemeente en het fundament van het christendom.²⁴ De modernen zagen het daarom als hun taak het

20 E.J.P. Jorissen, *Eene evangelieverkondiging*, Groningen 1861, 5, 9.

21 Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 9, 13.

22 Zie ook D. Bos, *In dienst van het Koninkrijk. Beroepsontwikkeling van hervormde predikanten in negentiende-eeuws Nederland*, Amsterdam 1999, 258-259.

23 Zie *Handelingen van de algemeene synode der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 's-Gravenhage 1862, bijlage C, 15-16. Zie ook A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlandschen boekhandel gedurende de halve eeuw 1830-1880* 1, Amsterdam 1886, 458, die schrijft over het tijdperk 1850-1859: 'de opgewonden gemoederen verlangden elke maand, ieder oogenblik, een nieuwen prikkel voor hun godsdienstige sympathiën, en de gedurige toevloed van geregeld verschijnende of van alle kanten opdagende kleine geschriften gaf aan het belangstellende publiek voldoening en aan de drukpers handen vol werk.'

24 Zie bijv. Herderscheë, *De modern-godsdienstige richting in Nederland*, 205, en 206 over D.T. Huet, die in zijn *Wenken opzigtelijk moderne theologie* van 1858 zijn lezers waarschuwt tegen het gevaar van de moderne predikant, die zich voordeed als gelovige, en daardoor veel gevaarlijker was dan een echte atheïst. Zie verder A.L. Poelman, *Wat de moderne theologie leert*, Groningen 1861, 5, 6; Matthes, *De Nieuwe Richting*, VIII: '(...) omdat men hem waarschuwt voor haar gruwelijk ongelooft.'

gedachtegoed van de moderne richting zo duidelijk en positief mogelijk voor het voetlicht te brengen. Volgens hen moesten gemeenteleden geholpen worden bij het vormen van een nieuwe, op historisch-kritische bijbeluitleg gebaseerde visie op het geloof. Alleen door het verstrekken van informatie en het geven van voorlichting op het niveau van de leek zou de moderne theologie toekomst hebben. Dit is de belangrijkste reden dat de modernen zoveel populariserend materiaal publiceerden.

Veel moderne predikanten erkenden dat de verwijten die tegenstanders hun maakten tot op bepaalde hoogte wel gegrond waren. Er moest inderdaad veel van het oude geloof afgebroken worden. Zij wilden echter niets verwerpen zonder er iets beters voor in de plaats te stellen.²⁵ De 'zwakke steunsels, de brooze staketsels moeten vallen, maar opdat het gebouw der godsdienst zelve als opnieuw voor de christenheid van deze tijd verrijze'.²⁶ Het afbreken van het oude geloof was in hun optiek noodzakelijk, omdat het niet met zijn tijd meeging. In de moderne negentiende-eeuwse maatschappij was het van belang dat het geloof zoveel mogelijk overeenkwam met de inzichten van de moderne tijd en in een nieuwe, negentiende-eeuwse vorm gegoten werd.²⁷ De moderne richting zou hiervoor zorgen door het geloof af te stemmen op de 'lessen der hedendaagsche wetenschap'²⁸ en de 'eischen van den tijd'.²⁹

En daarom zijn godgeleerden en predikers van de nieuwe richting ernstig geroepen, de gemeente te "leeren", hoe zij geloof en wetenschap, godsdienst en tijdgeest vereenigen.³⁰

Opvallend aan de populariserende geschriften van de modernen is dat ze hierin ook maatschappelijke onderwerpen aansneden als de sociale kwestie en de schoolstrijd. Politieke en sociale ontwikkelingen in de samenleving speelden een belangrijke rol in hun populaire theologie. Dit werd overigens ook door tijdgenoten opgemerkt.³¹ In volgende hoofdstukken van deze studie komen deze ideeën en onderwerpen uitgebreid aan de orde.

²⁵ Matthes, *De Nieuwe Richting*, 137.

²⁶ Matthes, *De Nieuwe Richting*, 9.

²⁷ Hooykaas en Lohr, *Het godsdienstig geloof en leven van onze dagen*, 18.

²⁸ Matthes, *De Nieuwe Richting*, 7.

²⁹ Stricker, 'De oorsprong der nieuwe richting', 5. Zie F.W.N. Hugenholtz, *Geloofsstrijd. Eene schets uit het kerkelijk leven onzer dagen*, Amsterdam 1879, 35: 'Zal de godsdienst het bezielend beginsel van de praktijk blijven, dan moet hij meê groeien met den tijd en het kleed dragen van zijn tijd. Doet hij dat niet, dan wordt hij door de kinderen des tijds misschien nog geëerbiedigd, maar toch in de kast gezet als een antiquiteit, waaraan zij zich echter ontwassen voelen.'

³⁰ Matthes, *De Nieuwe Richting*, VIII.

³¹ Zie bijvoorbeeld B.H. Heldt, *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896*, Leeuwarden 1896, II, noot 1, die schrijft dat moderne predikanten in de jaren zeventig in hun kerkdiensten doorgaans maatschappelijke onderwerpen behandelden of aanroerden.

4. Cornelis Petrus Tiele.

4 *Risico's*

Een door de modernen onbedoeld effect van het populariseren van modern-theologische ideeën was onkerkelijkheid. De modernen trokken het gezag van leek en deskundige gelijk; allebei hadden evenveel te zeggen over godsdienstige zaken.³² Gelovige leken konden onder invloed van deze overtuiging natuurlijk ook besluiten überhaupt niet meer te geloven. En uiteindelijk bracht het modern-theologische gedachtegoed sommige gemeenteleden maar ook een relatief groot aantal moderne predikanten ertoe de kerk en het geloof vaarwel te zeggen.³³

³² Bos, *In dienst van het Koninkrijk*, 259: 'Waar de Groningers bij hun natievormende beschavingsarbeid waren uitgegaan van een paternalistische verhouding tussen 'elite' en 'volk', gingen de modernen uit van een min of meer egalitaire verhouding tussen 'deskundigen' en 'leken'. Dat predikanten meer van godsdienst wisten dan gemeenteleden stond ook nu buiten kijf maar dit kennisverschil werd niet meer vereenzelvigd met verschil in beschaving; ze hadden er nu eenmaal voor doorgeleerd.'

³³ De bekendste moderne predikanten die hun ambt neer hebben gelegd waren Cd. Busken Huet en A. Pierson (zie over deze kwestie het vierde hoofdstuk); andere voorbeelden zijn E.J.P. Jorissen, T.C. van der Kulk, J.C. Matthes en J.W. Straatman.

Een aantal modern-theologische opvattingen gaf hier aanleiding toe. De moderneren ontteden de christelijke godsdienst van bovennatuurlijke elementen: zoals gezegd zag men Jezus bijvoorbeeld niet als goddelijke figuur, maar als een mens met zeer bijzondere eigenschappen; bijbelse wonderverhalen vormden een afspiegeling van de tijdgeest die heerste tijdens hun ontstaan. In de ogen van sommige negentiende-eeuwers was de afstand tussen modernisme en onkerkelijkheid klein geworden omdat ook in het modernisme essentiële christelijke dogma's geen rol meer speelden.

Men kan zich afvragen waarom de moderneren hun ideeën wilden populariseren als onkerkelijkheid daarvan het gevolg kon zijn. Het belangrijkste antwoord op deze vraag is dat de meeste moderneren dit gevaar aanvankelijk niet zagen. Ze gingen er ten eerste van uit dat godsdienst een algemeen menselijke behoefte was, dat mensen niet zonder godsdienst konden en zouden kiezen voor de meest ontwikkelde vorm ervan, het moderne christendom. Ten tweede waren ze er, zoals al opgemerkt is, van overtuigd dat alleen door een juiste uitleg van de moderne theologie het christelijk geloof behouden zou kunnen blijven voor moderne mensen.

Dat neemt niet weg dat er enkele moderneren waren die al vroeg beseften dat het populariseren van de moderne theologie ongewild kon leiden tot onkerkelijkheid. Onder hen was de remonstrantse predikant C.P. Tiele. In zijn recensie van *Brieven over den Bijbel* van Busken Huet stelde hij dat er een keuze gemaakt moest worden tussen twee kwaden. Of men maakte de uitkomsten van de moderne bijbelkritiek aan leken bekend en liep het risico dat ze ongelovig werden, of men volhardde in stilzwijgen 'tot dat de gemeente hun eindelijk zelf den rug toekeert, omdat zij volwassen is, en niet langer met melk gevoed wil worden, maar vaste spijs behoeft.'³⁴ Tiele was ervan overtuigd dat Busken Huet, die er met de publicatie van de *Brieven over den Bijbel* voor gekozen had leken in de moderne theologie te onderwijzen, goed werk had verricht. Als de gemeenteleden via een andere weg kennis hadden gekregen van de historische bijbelkritiek waren ze waarschijnlijk ongelovig geworden. Door hen te onderwijzen was er een kans dat zij de modern-theologische ideeën accepteerden en zo bleven geloven.

Uiteindelijk bleek het modernisme niet alleen tegen de orthodoxie maar ook tegen onkerkelijken zoals vrijdenkers en atheïsten te moeten polemiseren. Dit zal verderop uitgebreider aan de orde komen.

34 C.P. Tiele, 'Brieven over den Bijbel', in: *De teekenen des tijds* 30 (1859). Deze tekst is een toespeling op 1 Korintiërs 3:2: 'Ik heb u met melk gevoed, en niet met vaste spijs, want gij vermocht toen nog niet; ja, gij vermoogt ook nu nog niet.'; zie ook Hebréeën 5:12-14: 'Want gij, daar gij leraars behoort te zijn vanwege de tijd, hebt wederom van node dat men u lere welke de eerste beginselen zijn der woorden Gods; en gij zijt geworden als die melk van node hebben en niet vaste spijs. Want een iegelijk die der melk deelachtig is, die is onervaren in het woord der gerechtigheid, want hij is een kind. Maar der volmaakten is de vaste spijs, die door de gewoonte de zinnen geoefend hebben tot onderscheiding beide des goeds en des kwaads.'